

Wereldsteden als onderzoeksagenda

Perspectieven op mondiale verstedelijkingsprocessen

Hoofdkantoor ABN AMRO in Amsterdam. ABN AMRO heeft vestigingen in meer dan 60 steden wereldwijd. (Foto Frans Schrijver)

deze knooppunten maakten het volgens Friedmann en Wolff mogelijk om wereldsteden te ordenen in een complexe ruimtelijke hiërarchie. Een dergelijke hiërarchie zou volgens hen potentieel een zinnvoller inzicht kunnen geven in de geografie van het mondiale kapitalisme dan meer klassieke hiërarchische indelingen op basis van natiestaten. Gebaseerd op deze theoretische specificatie werd er empirisch spoorwerk verricht dat, naar analogie met meer klassieke studies van nationale steden-systemen, gericht was op het opmaken van een mondiale stedenhiërarchie. In de afgelopen decennia is het wereldstedenonderzoek sterk geëvolueerd en in zekere zin poogt dit nummer van AGORA een bescheiden, want noodzakelijk partieel, overzicht te geven van de huidige stand van zaken. Enerzijds werd het wereldstedenonderzoek beïnvloed door andere onderzoeklijnen, zoals studies over internationale migraties en 'gentrification'. Anderzijds onderging de conceptualisatie van wereldsteden zelf belangrijke wijzigingen en het is vooral in deze laatste zin dat de bijdragen voor dit nummer zijn geselecteerd. Hoewel het misschien verleidelijk is om de verschillende invalshoeken die in de standaardliteratuur worden aangereikt voor te stellen als het gevolg van de graduele ontwikkeling en uitdieping van een onderzoeksdomein, kan vastgesteld worden dat een dergelijke benadering in feite erg problematisch is. Verschillende auteurs gaan vaak uit van een heel andere set basisassumpties en de theoretische implicaties en de daarmee geassocieerde richtsnoeren voor empirische operationalisering lopen vaak erg uiteen.

Zonder nauwkeurige theoretische specificatie dreigt het begrip 'wereldstad' een containerbegrip te worden. Een gevolg hiervan is dat deze term eventueel wel een aantal connotaties kan oproepen, maar dat zonder gedetailleerde omschrijving onmogelijk kan worden nagegaan wat er nu wel of juist niet mee wordt bedoeld. In dit inleidende artikel wordt de nauwkeurige specificatie die de Britse geograaf Peter Taylor heeft ontwikkeld, onder de loep genomen. Vervolgens wordt aan de hand van de verschillende bijdragen in deze AGORA nagegaan welke aanvullingen en kritiek er mogelijk zijn op deze benadering.

BEN DERUDDER

Sinds John Friedmann en Goetz Wolff in het begin van de jaren tachtig het concept 'wereldstad' introduceerden, heeft het onderzoek naar verstedelijkingsprocessen op het mondiale schaalniveau een gestage opmars gemaakt in de sociale wetenschappen. In de beginfase van het onderzoek naar mondiale verstedelijkingsprocessen werden wereldsteden voornamelijk geconceptualiseerd als controlecentra van het transnationaal georganiseerde kapitalisme, dat wil zeggen als de cruciale knooppunten in grensoverschrijdende, geïntegreerde netwerken van productie en diensten. Belangrijke wereldsteden zoals New York, Londen en Tokyo werden in die context gezien als 'draaischijven' van de ruimtelijke organisatie en articulatie van een gemondialiseerde economie. De aard en omvang van de connecties tussen

De wereld(stad) volgens GaWC

Deze editie van AGORA wordt in brede zin opgehangen aan het recente wereldstedenonderzoek van de Britse politiek geograaf Peter Taylor. Deze aanpak leek de redactie de meest aangewezen en wel omdat de bijdragen in deze editie kunnen worden opgevat als aanvullingen, verfijningen of expliciete kritiek op het door Taylor aangereikte referentiekader. In het interview in deze AGORA gaat Taylor dieper in op één van de aspecten van de opkomst van een wereldsteden-

netwerk, namelijk de politieke gevolgen ervan. Het is vanzelfsprekend boeiend om de inzichten van een eminent geograaf te horen op vragen zoals hoe democratische besluitvorming kan worden georganiseerd in tijden waarin de natiestaat aan belang lijkt in te boeten. In de volgende paragrafen geef ik een kort overzicht van de belangrijkste bijdrage die Taylor recentelijk heeft geleverd tot de wereldstedenliteratuur, die goed samengevat wordt in zijn in 2004 bij Routledge uitgegeven 'World City Network: a Global Urban Analysis'. Peter Taylors these is dat het wereldstedenonderzoek potentieel veel kan betekenen in en voor de sociale wetenschappen, maar dat het onderzoeksveld tot nu toe nog niet in staat is gebleken om die hoge verwachtingen waar te maken. Het gebrek aan een uniforme theoretische omschrijving en het hiermee verweven gebrek aan geschikte data resulteerde volgens Taylor tot op heden in niets meer dan een reeks ad hoc taxo-

Hong Kong is een belangrijk knooppunt in het wereldsteden-netwerk. (Foto Martijn van der Linden)

nomieën, die bovendien veelal beperkt zijn tot de hoogste treden van de hiërarchie. Terwijl het bijvoorbeeld voor de hand ligt dat steden zoals Londen en New York wereldsteden zijn, is er in de literatuur weinig tot geen consensus over de status van minder belangrijke steden. Deze patstelling kan volgens Taylor echter doorbroken worden door wereldsteden te conceptualiseren als knooppunten in een transnationaal sociaal netwerk waarin eventueel hiërarchische tendensen onderscheiden kunnen worden.

Het onderscheid tussen mondiale hiërarchie en transnationaal sociaal netwerk is meer dan een semantische discussie. De invalshoek heeft namelijk belangrijke gevolgen voor de daaropvolgende specificatie en kwantificering van wereldsteden. Taylors sociale netwerkbenadering veronderstelt bijvoorbeeld (1) dat het wereldsteden-netwerk slechts kan worden begrepen als een geheel van sociale relaties tussen sociale actoren, terwijl (2) de roep om relationele data op die manier een theoretische onderbouwing krijgt.

Eén van de belangrijkste verdiensten van Taylor is dus dat hij in de afgelopen jaren, samen met een aantal collega's van de door hem opgerichte Globalization and World Cities Group and Network (GaWC), deze sociale netwerk-specificatie heeft ontwikkeld. Het theoretische referentiekader dat Taylor en zijn collega's hebben aangewend om dit doel te bereiken, is voornamelijk gebaseerd op het werk van Saskia Sassen en Manuel Castells. Beide sociologen hebben in een aantal invloedrijke bijdragen mondiale verstedelijingsprocessen geconceptualiseerd in functie van respectievelijk de noodzaak van centraliteit in een beperkt aantal geavanceerde functiecomplexen en een nieuwe ruimtelijk-organisatorische logica voor het mondiale kapitalisme.

Saskia Sassens werk benadrukt dat wereldsteden cruciale kennisomgevingen zijn waarin productieve dienstbedrijven (accountancy firma's, banken, etcetera) clusteren om hun belangrijkste klanten te bedienen. Naast dit element van ruimtelijke clustering is er echter ook een even belangrijke tegenbeweging van mondiale verspreiding: de diensten-

New York vormt samen met Londen en Tokyo de triade van onbetwiste wereldsteden. (Foto Esther Juurlink)

bedrijven in kwestie zijn in de afgelopen decennia namelijk zelf in toenemende mate een mondiale locatiestrategie beginnen na te streven. Een voorbeeld van deze op het eerste gezicht tegenstrijdige ontwikkeling van simultane centralisatie en dispersie kan gevonden worden in de evolutie van specifieke locatiestrategieën van een beperkt aantal advocatenkantoren, zoals beschreven in een aantal studies van Jon Beaverstock en Peter Taylor. Terwijl advocatenkantoren vroeger bijna steeds ondubbelzinnig geassocieerd waren met een specifieke stad of jurisdictie, heeft een aantal van hen in de afgelopen decennia een netwerk van kantoren opgebouwd in de belangrijkste wereldsteden. In Sassens optiek zijn het net de mondiale connecties van mensen, informatie, kapitaal, enzovoort, gegenereerd binnen dergelijke bedrijfsnetwerken, die aanleiding geven tot een mondiaal systeem van wereldsteden-als-functiecomplexen. Sassens wereldstedenconceptualisatie wordt vaak in één adem genoemd met de maatschappijtheorie van Manuel Castells. In zijn omvangrijke studie 'Rise of the Network Society' poneert Castells de stelling dat ruimtelijke structuren in toenemende mate worden beheerst door een netwerklogica, de zogenaamde 'space of flows'. Castells reikt hiermee een nieuw discours aan voor sociaal-ruimtelijk onderzoek. Dat is volgens hem dringend nodig omdat het 'klassieke' geografische denken in territoriale termen niet langer in staat is om de wereldeconomie adequaat te begrijpen. De kracht van Castells' analyse is dat hij simplistische analyses

over hoe allerhande technologische innovaties het 'einde van de geografie' impliceren, op krachtige manier weerlegt. Deterministische lezingen van de interactie tussen mondialiseringsprocessen en technologische evoluties stellen namelijk dat de specificiteit en het belang van individuele plaatsen, de 'space of places', verdwijnen: Waarom zouden er nog territoriale structuren moeten bestaan als we het Internet hebben? Iedereen kan toch alles van overal doen als hij of zij dat wil? Het cruciale element in Castells' analyse is nu net dat we niet zozeer te maken hebben met het einde van de geografie an sich, als wel met het einde van de klassieke, territoriale geografie: ruimtelijke structuren verdwijnen niet zomaar, ze worden op een andere manier ingevuld. Castells zelf beargumenteert dat die nieuwe ruimtelijke logica er één is van netwerken in plaats van territoria. Hoewel Castells zelf niet echt een rechtstreekse bijdrage heeft geleverd aan het wereldstedendebat, is zijn theorie toch invloedrijk gebleken. De reden daarvoor is tweeledig. Enerzijds heeft Castells zelf aangegeven dat het wereldsteden-netwerk kan worden beschouwd als één van de meest directe en zelfs voor de hand liggende voorbeelden ter ondersteuning van zijn maatschappijtheorie. Anderzijds laat zijn theorie toe om Sassens vrij losse conceptualisatie van individuele wereldsteden als 'systeem' om te zetten in een meer concrete specificatie in termen van sociale netwerken. Wanneer Taylor zijn model opstelt, operationaliseert hij Sassens dan ook in functie van Castells. Dat wil zeggen, hij

specificeert het wereldsteden-netwerk als het geheel van externe relaties tussen geavanceerde dienstenbedrijven. Zo wordt de macht en invloed van individuele wereldsteden gedefinieerd op basis van de aard en omvang van de relaties die kantoren van geavanceerde dienstenbedrijven onderhouden met andere kantoren in andere wereldsteden. Het eindresultaat is een analytisch raamwerk dat toelaat om systematische analyses te maken van relaties tussen wereldsteden op mondiaal niveau.

Aanvullingen en kritiek

Zoals eerder aangegeven is het recente onderzoek van Taylor instructief voor de rest van de artikelen, al was het maar omdat de meeste bijdragen expliciet verwijzen naar het referentiekader van Taylor, Sassen en Castells. Beaverstock licht bijvoorbeeld één bepaald facet van de GaWC-assumpties gedetailleerd toe. In navolging van Sassen en Castells wijst hij op het belang van een technocratische managerselite in de dagelijkse reproductie van het wereldsteden-netwerk. Dergelijke transnationaal georganiseerde arbeidskrachten zijn 'real-time' actoren in het wereldsteden-netwerk en als dusdanig een cruciaal onderdeel van Castells' 'space of flows'. In de sector van de financiële diensten, waar gespecialiseerde arbeidskrachten van cruciaal belang zijn, vormen zij meteen ook een belangrijk onderdeel van de 'face to face'-netwerken binnen de productieve dienstencomplexen van individuele wereldsteden. Parallel met Taylors stellingen argumenteert Beaverstock dan ook dat de aggregatie van de stromen die dergelijke transnationale migratiepatronen met zich meebrengen, inzicht kan geven in de ruimtelijke structuur van de relaties tussen belangrijke steden in de wereldeconomie.

Elmhorn draagt bij tot het debat door de nadruk te leggen op de specificiteit van individuele wereldsteden. Dat is nodig, al was het maar omdat grootschalige analyses à la GaWC veronderstellen dat er een belangrijke mate van homogenisering bestaat binnen wereldsteden. Hoewel een bepaalde mate van convergentie een realiteit is, kan evengoed vastgesteld worden dat elke wereldstad zijn specifieke geschiedenis en rol

heeft in de wereldeconomie. Elmhorns analyse van het hedendaagse Brussel verschaft inzicht in de complexe territoriale vervlechting van allerhande specifieke stromen die samenkomen in werelsteden. Hoewel Brussel zeker een wereldstad is in de zin van Sassen en Castells, kan die stad slechts volledig 'begrepen' worden als ook andere, vaak niet-economische actoren in rekening worden gebracht. Brussel is een ideaal voorbeeld van de uniciteit van wereldsteden, alleen al omdat het als hoofdstad van de Europese Unie de verzamelpaats is voor een brede waaier van actoren met erg diverse locatiestrategieën en belangen. De Brusselse wereldstadmix is heel wat meer dan een transnationaal functiecomplex: het is een unieke plaats die niet volledig te vatten is binnen de GaWC-benadering.

Jan Nijman bekritiseert de al te simplistische implementatie van het mondiale schaalniveau in analyses van grensoverschrijdende stedennetwerken. Het gewoonweg pomen van het bestaan van een wereldstedennetwerk impliceert een al te eenvoudige schaalprong: vroeger waren nationale staten de economische entiteiten en was er sprake van 'nationale stedenhiërarchieën', nu is er als gevolg van mondialiseringsprocessen sprake van een 'mondiaal steden-netwerk'. Maar in realiteit zijn de zaken echter een stuk complexer dan dat en Nijman toont dit aan door een analyse van Miami in drie verschillende contexten: als nationale stad (binnen de Verenigde Staten), als regionale stad (binnen Centraal-Amerika), en als wereldstad (binnen de wereldeconomie). Uit die vergelijking blijkt dat Miami wel degelijk een belangrijke stad is, maar dat die dynamiek enkel begrepen kan worden in een juiste, regionale context, met name als een soort 'extra muros'-hoofdstad van Centraal-Amerika. De voornaamste conclusie is dan ook dat Miami hét voorbeeld bij uitstek is om de beperkingen van zowel 'nationale stedenhiërarchieën' als de GaWC-invulling van mondiale verstedelijingsprocessen bloot te leggen.

Riedmann bekritiseert de al te lichtzinnige beleidsconsequenties die getrokken worden uit de meest gangbare wereldstedenanalyses. Zijn portret van het hedendaagse Berlijn leert dat die stad wel de status van wereldstad heeft verworven, maar dat dat ironisch genoeg weinig van doen heeft met het beleid

dat gericht was op het 'maken' van een wereldstad à la Sassen en alles met de dynamiek van een sector die nou net door dat beleid werd onderdrukt. De Berlijnse politiek had er in de afgelopen jaren zowat alles voor over om de zo aanbeden mondiale firma's naar de stad te halen (een aanpak die faalde), terwijl de Berlijnse mediasector op basis van endogeen potentieel achter de rug van de officiële politiek om vrijwel onopgemerkt economische functies van mondiale reikwijdte heeft ontwikkeld. Berlijn mag dan wel geen economisch beslissingscentrum zijn, het is in elk geval wel een creativiteitsknooppunt voor culturele productie en de mediaindustrie met een wereldwijde impact geworden. Op basis van een subcultureel innovatief milieu en postindustriële ruimtegebruik is er in Berlijn een ondernemingscluster ontwikkeld dat Berlijn in een (cultureel-)sectorale stadshiërarchie naar één van de eerste plaatsen heeft gekatapulteerd.

Een laatste kritiek op het GaWC-model is de bijdrage van Van der Wusten die stelt dat de impact van de 'klassieke' territorialiteit sterk onderschat wordt. Van der Wusten vertrekt vanuit de vaststelling dat de belangrijke steden in de zogenaamde nieuwe 'space of flows'-logica gewoon dezelfde steden zijn als die die naar voor komen in meer traditionele denkkaders. Het 'simpele' hoofdstedenconcept is nog steeds belangrijk en nuttig om de wereld te begrijpen. Als ankerpunten van nationale staten zijn zij de representanten van een nog steeds invloedrijke territoriale logica. Alhoewel de 'nieuwe' ruimtelijke logica een realiteit kan zijn, kan evengoed vastgesteld worden dat hoofdsteden nog steeds, of misschien zelfs meer dan ooit, een nadrukkelijke rol spelen in de mondialisering van bepaalde sectoren binnen de geavanceerde zakelijke dienstverlening. Een goed voorbeeld hiervan is de reclamewereld, die naast New York als belangrijkste stad ook een groot aantal kleinere centra heeft. De reclamesector is om voor de hand liggende culturele en taalkundige redenen nog steeds erg territoriaal georganiseerd. Hoewel in de wereldwijde strategieën van reclame- en mediabedrijven het beginpunt vaak New York is, zijn hoofdsteden vaak de cruciale nationale schakelborden in de vertaling van die mondiale strategieën. In Taylors visie wordt volgens Van der Wusten te weinig aandacht besteed aan

het voortdurende belang van dergelijke vervlechting van de 'space of places' en de 'spaces of flows'.

Wanneer het theoretische referentiekader van Taylor en de empirische operationalisering ervan door GaWC gecombineerd wordt met de andere bijdragen in deze AGORA-editie, dan krijgt men een behoorlijk overzicht van de stand van zaken, de diversiteit van de argumenten en de belangrijkste discussies binnen dit onderzoeksveld. Er is reeds een lange weg afgelegd, maar er blijft evenzeer nog heel wat te doen.

Ben Derudder is assistent bij Sociale en Economische Geografie aan de Universiteit van Gent, lid van GaWC en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Beaverstock, J.V., R.G. Smith & P.J. Taylor (1999) *The Long Arm of the Law: London's Law Firms in a Globalizing World-Economy*. In: *Environment and Planning A* 3, no.10, pp. 1857-1876.
- Derudder, B., P.J. Taylor, F. Witlox & G. Catalano (2003) *Hierarchical Tendencies and Regional Patterns in the World City Network: A Global Urban Analysis of 234 Cities*. In: *Regional Studies* 37, pp. 875-886.
- Hoyler, M. (2004) *Globalisation and World Cities – Study Group & Network*. <<http://www.lboro.ac.uk/gawc/>>. Laatst bezocht: 28 oktober 2004.
- Nijman, J. (1996) *Breaking the rules: Miami in the urban hierarchy*. In: *Urban Geography* 17, no.1, pp. 5-22.
- Sassen, S. (2000) *Cities in a World Economy* (2nd edition). Thousand Oaks: Pine Forge.
- Sassen, S. (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo* (2nd edition). Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, P.J. (2001) *Specification of the World City Network*. In: *Geographical Analysis* 33, pp. 181-94.
- Taylor, P.J. (2004) *World City Network: a Global Urban Analysis*. London: Routledge.
- Taylor, P.J., G. Catalano & D.R.F. Walker (2002) *Measurement of the World City Network*. In: *Urban Studies* 39, pp. 2367-76.